

Een verjongingskuur voor de Waalse Sint-Pietersberg

Rudi Vanherck & Thierry Ory

De Sint-Pietersberg gelegen ten zuiden van Maastricht is al eeuwenlang bekend omwille van de vele zeldzaamheden die er te vinden zijn. Zelfs Carl von Linné zou hier persoonlijk op bezoek geweest zijn in 1738 (Beaujean, 2009). In de 19e eeuw bestond de Sint-Pietersberg vooral uit schrale graslanden op kalk, waar een heleboel planten- en diersoorten voorkwamen die hier de noordgrens van hun areaal bereikten. In de eerste helft van de 20e eeuw gingen deze soortenrijke graslanden geleidelijk aan verloren, toen de schapenbegrazing die verantwoordelijk was voor hun ontstaan, verdween.

Sinds 2009 volgen twee LIFE Natuur projecten elkaar op om op grote schaal het herstel van deze graslanden, die op Europees niveau een prioritair habitat vormen, te herstellen. Het LIFE project Hélianthème duurde van 2009 tot 2014; in die tijd werden op het Waalse gedeelte meer dan 15 ha kalkgrasland hersteld.

We hebben hier te maken met een echte verjongingskuur voor de Sint-Pietersberg.

Het Waalse deel van de Sint-Pietersberg bevindt zich in het noordoosten van de gemeente Visé (fig. 1). Het is geklasseerd als uitzonderlijk waardevol Waals erfgoed en tot ver buiten de grenzen bekend voor zijn uitzonderlijke fauna en flora.

Dit gebied met zuidelijke allure biedt een veilig onderkomen aan een aantal planten en dieren die zich hier op de noordgrens van hun areaal bevinden. Een aantal van deze soorten, onder andere verschillende orchideeën, heeft zijn hoofdverspreiding in het submediterrane gebied. Het gaat hier om zeer zeldzame droge kalkgraslanden van een onschatbare waarde.

De aanwezigheid van deze bijzondere soorten hangt hoofdzakelijk samen met het speciale klimaat van de Sint-Pietersberg. Het is de meest noordelijke plek in België met zoveel uren zon en zo weinig neerslag (Puts, 1984). De eigenschappen van het moedergesteente, hoofdzakelijk kalk, hebben een directe invloed op het microklimaat. Doordat dit gesteente erg doorlatend is, drogen de oppervlakkige lagen snel uit. Ook het reliëf speelt een fundamentele rol. De helling van de Sint-Pietersberg is over zijn grootste lengte naar het oosten gekeerd en is daardoor beschermd tegen de overheersende winden. De talrijke witte rotsen die dag-zomen weerkaatsen overdag het zonlicht op de vegetatie en geven 's nachts, in de vorm van warmte, een deel van de zonne-energie terug.

Al deze elementen werken samen om de gemiddelde temperatuur die heerst op de hellingen te verhogen, om de variatie in temperatuur tussen dag en nacht te temperen en om van de Sint-Pietersberg een ecologisch eiland met zuidelijk karakter te maken.

Ook de manier waarop de hellingen eeuwenlang gebruikt zijn, heeft het bijzondere karakter van het gebied nog versterkt. De soorten moesten niet alleen aangepast zijn aan droogte en warmte, maar moesten ook bestand zijn tegen schapenbegrazing.

Na vele decennia van niet aflatende actie voor het behoud van het gebied (zie onder andere Anonyme, 1951), werd uiteindelijk in 1978 het reservaat van de Sint-Pietersberg opgericht via een overeenkomst tussen de stad Visé en de vzw. Belgische Natuur- en Vogelreservaten (nu Natuurpunt vzw. in Vlaanderen en Natagora asbl. in Wallonië). In 1981 werd de Sint-Pietersberg geklasseerd als monument, waardoor de bescherming van meer dan 35 ha op de Maasflank officieel werd. Tegenwoordig bestaat het natuurreervaat uit vier hellingen, of 'thiers' volgens de lokale benaming: de Thier de Loën, Nivelles, Lanaye en de Thier des Vignes (fig. 1).

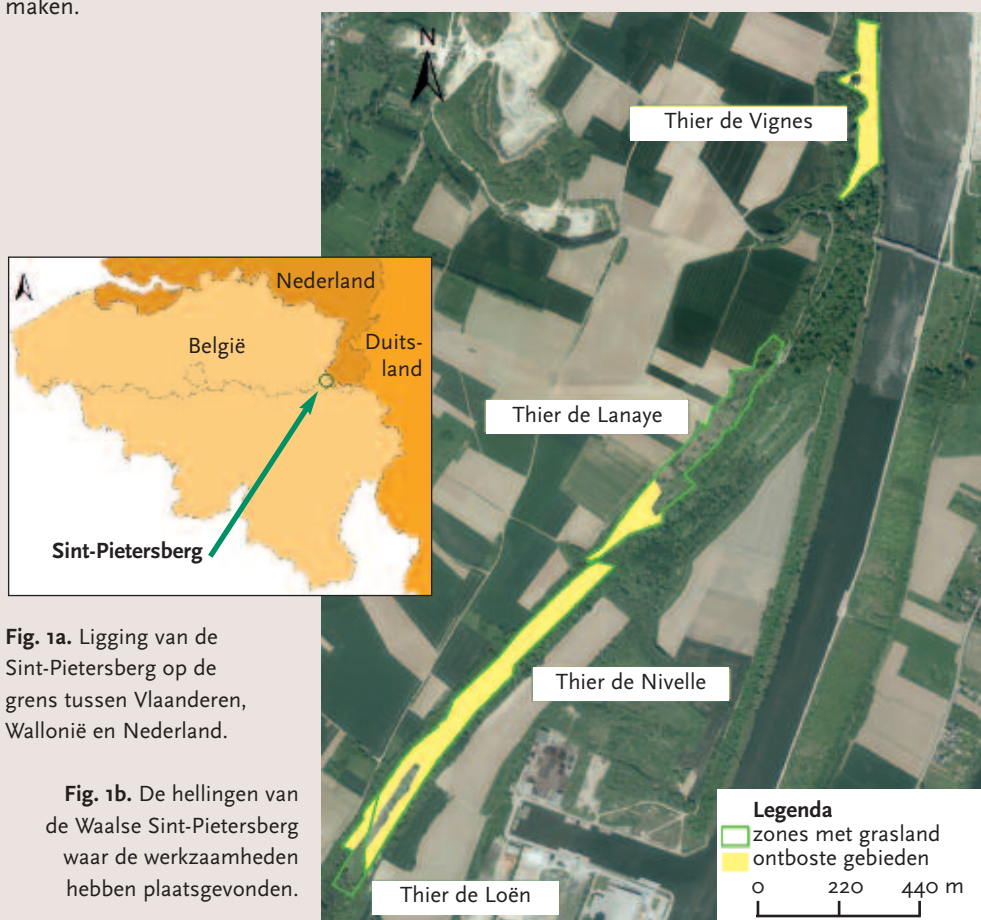


Fig. 1a. Ligging van de Sint-Pietersberg op de grens tussen Vlaanderen, Wallonië en Nederland.

Fig. 1b. De hellingen van de Waalse Sint-Pietersberg waar de werkzaamheden hebben plaatsgevonden.

Tot 2010 werden op bescheiden schaal allerlei beheerwerken uitgevoerd om de restanten van dit rijke erfgoed te behouden, maar het bleef bij kleine, geïsoleerde eilandjes (zie ook Lejeune & Verbeke, 1984). Er was nagenoeg geen uitwisseling meer mogelijk tussen verschillende populaties; de soorten konden zich dus niet verspreiden. Dankzij de ambitieuze Europese LIFE Natuur-projecten zijn de perspectieven voor dit Natura 2000 gebied heel wat verbeterd.

Het licht schijnt in de duisternis

Gedurende 30 jaar werd op de Maasflank van de Sint-Pietersberg het ene na het andere beheerwerkkamp georganiseerd door vrijwilligers. Dit leidde tot een leuke samenwerking tussen de jongeren van de Jeugdbond voor Natuurstudie en Milieu-educatie (JNM) die uit alle hoeken van Vlaanderen naar de Sint-Pietersberg kwamen en mensen van ter plaatse. Alle aandacht ging naar de overgebleven graslandjes van de Thiers de Loën, Nivelles en Lanaye. Op die plekjes concentreerde zich inderdaad het hele erfgoed van de onmetelijke graslanden die eens zich over het geheel van de steile hellingen uitstrekten. Tot in de eerste decennia van de 20ste eeuw werden ze nog begraaasd door rondtrekkende kudde schapen en geiten (Tihon, 1984).

Hier werden de Jeneverbessen (*Juniperus communis*) vrijgesteld, wat verderop een kleine rotswand opengekapte, plekjes met Purperorchis (*Orchis purpurea*) gemaaid, opslag weggeknipt op de plek waar Veldsalie (*Salvia pratensis*) groeit, enzovoort. Het waren allemaal kleinschalige, gerichte acties, uitgevoerd op een ambachtelijke manier, op zijn best met een bosmaaier, maar even vaak met een knipschaar of handzaag (foto 1).

Deze goedbedoelende generaties vrijwilligers konden zich echt niet voorstellen dat er ooit grote projecten zouden komen die zouden toelaten het licht te laten schijnen, niet enkel op de kleine, prioritaire graslandjes, maar op het geheel van de Waalse Maasflank.

Het LIFE project Héliantheme

Dankzij een samenwerkingsovereenkomst tussen Natagora en Natuurpunt en een behoorlijke som geld, ter beschikking gesteld door de Europese Gemeenschap en de Région Wallonne, kon in 2009 het



Foto 1. Opslag wegknippen op de Thier de Nivelles tijdens een beheerwerkkamp in 1983 (foto: M. Lejeune).

LIFE project Héliantheme (www.life-heliantheme.eu) van start gaan. Gedurende vijf jaar werd van de Ardennen tot de Voerstreek, inclusief de Sint-Pietersberg, gewerkt met één doel voor ogen: herstel en behoud van de kalkgraslanden. Graslanden op kalk vormen een prioritair habitat op Europees niveau; gelukkig heeft dit de nodige aandacht gekregen van de Europese Commissie toen het project werd ingediend.

Meteen vanaf het begin van het project was duidelijk dat de Sint-Pietersberg een zeer belangrijke rol zou spelen. Hier was het herstelpotentieel enorm en werd er ongelooflijk veel werk verzet.

De graslanden van de Sint-Pietersberg herbergen nog een aantal zeldzame soorten, maar hun habitat was de laatste decennia sterk ingekrompen. Om te beginnen werden dus alle nog bestaande droge graslanden met elkaar verbonden en groter gemaakt. Dit herstel op grote schaal heeft het landschap ter plaatse behoorlijk veranderd: er werd zo maar even 16 ha ontbost. Alleen al eraan beginnen was een hele uitdaging!

Het werk dat in de loop van die vijf jaar dankzij LIFE Héliantheme verzet werd, is gewoon groots te noemen. Toch was het niet voldoende om een duurzaam beheer van het reservaat mogelijk te maken. Om dat te bereiken moest nog meer gekapt worden en daarvoor was meer budget nodig. Daarom werd in 2013 een nieuw projectvoorstel ingediend dat in 2014 aanvaard werd. Weer met de steun van

Europa zal dit nieuwe LIFE project, dat 'Pays mosan' gedoopt werd, toelaten om tot 2020 alle gewenste werkzaamheden uit te voeren (<http://www.lifepaysmosan.eu>).

Waar zijn de kale hellingen van vroeger?

"Het is een afgebrande bergkam, eenvormig en kaal, doorsneden door laagten, enkel bebost bij Sint-Pieter en Klein-Ternaaien en die van ver lijkt op een uitgedoofde vulkaan". Op die manier beschrijft de botanicus A. Hardy uit Visé in 1876 de Sint-Pietersberg (Hardy, 1876). Deze omschrijving, die op het eerste gezicht geen al te mooi beeld schetst van de Maashellingen, geeft toch een belangrijke aanduiding over het open aspect ervan zo'n 150 jaar geleden. Op dat moment waren de agro-pastorale praktijken, die geleid hebben tot de soortenrijkdom van de Sint-Pietersberg nog volop aan de gang. Waarschijnlijk begraaften honderden schapen, begeleid door herders, de schrale vegetatie van de hellingen en was die op het einde van de lente al flink vergeeld.

Het zijn dergelijke getuigenissen uit het verleden, enkele foto's van het einde van de jaren 1950 (foto 2), maar ook soortenlijsten van droge, zonnige milieus, die vroeger gezien werden op plaatsen die sindsdien volledig bebost zijn, die geleid hebben tot belangrijke beslissingen over de uit te voeren werken. Soorten die eind 19e-begin 20e eeuw nog gezien werden, waren van de meeste vroegere vindplaatsen verdwenen. Sinds de begrazing gedurende de eerste decennia van de 20e eeuw geleidelijk aan was weggefallen, had de natuur zijn gang kunnen gaan: er verscheen allerhande struikgewas en vervolgens kwam het bos.



Foto 2. De Thier de Lanaye halverwege de 20e eeuw (uit Anonyme, 1956).

Het was meer dan hoogdringend om deze tendens te keren en een nieuwe kans te geven aan de soorten die op de resterende open plekken hadden weten stand te houden. Het herstel van dergelijke gebieden verloopt noodzakelijkerwijs via een aantal stappen die elkaar opvolgen en aanvullen, als een soort ketting bestaande uit verschillende schakels.

Voorzichtig ontbossen – eerste schakel

Er waren heel wat administratieve stappen nodig om de nodige vergunningen te krijgen voor het uitvoeren van dergelijke grootschalige werken in een geklasseerd gebied dat bovendien een erkend natuurreservaat is. In het bestek werd heel duidelijk bepaald op welke manier de aannemer te werk moest gaan om verstoring en beschadiging tot een minimum te beperken. Zo werden bij het kappen de natuurlijke lijnen van het reliëf en de bosranden zoveel mogelijk gevolgd. Omwille van de vleermuizen werd er gezorgd voor een ononderbroken beboste corridor langs de randen van het gebied.

In januari 2011 werden de eerste zeven hectare op de Thier de Loën en de Thier de Nivelles kaalgekap (foto 3). De ontbossingswerken werden de daaropvolgende winters verdergezet, ook op de Thier des Vignes, de meest noordelijke helling: bijna 5 ha begin 2012, anderhalve hectare begin 2013 en twee hectare begin 2015.

Er werd ook goed nagedacht over wat er met al dat hout moest gebeuren. Het werd verkocht als brandhout, gebruikt om energie mee te maken, verhuurd voor gebruik in parken en tuinen. De uiteindelijke fractie resthout die ter plaatste bleef liggen, werd op die manier tot een strikt minimum herleid.

De verplichting om beboste corridors te behouden en sommige bomen en struiken te laten staan, de onmogelijkheid om met grote machines op de steile hellingen te werken en het feit dat na de kap het terrein zorgvuldig moest schoongemaakt worden, maakten de werkzaamheden tot een echte technische uitdaging; voor de succesvolle uitvoering ervan was een goede werkorganisatie en aangepast materieel nodig.

Het plaatsen van afrasteringen – tweede schakel

Weer licht laten schijnen op de steile hellingen en dat op zo'n schaal, was al een hele uitdaging. Hier de infrastructuur installeren die beheer door begrazing mogelijk maakt, was een tweede. Meer dan 10 km schapenraster werd geplaatst. Ook hier hebben helling en reliëf behoorlijk wat moeilijkheden bezorgd aan de bedrijven die zich aan dit avontuur gewaagd hebben. De laatste afsluitingen werden in het voorjaar van 2015 geplaatst. De omheiningen moeten ook praktisch zijn, toegang tot het begraaide gebied mogelijk maken, de schapen binnenhouden, en toelaten dat de dieren gemakkelijk van het ene perceel naar het andere kunnen verplaatst worden.

De natuur houdt niet van leegte – derde schakel

De opengekapte percelen vormen een echt laboratorium, een open boek over de capaciteit van de natuur om de situatie weer in handen te nemen. We hebben de waarheid moeten onder ogen zien: de natuur houdt niet van leegte. Vanaf het eerste groeiseizoen na elke ontbossing namen Bosrank (*Clematis vitalba*), bramen, maar vooral jonge scheuten van alle gekapte bomen en struiken de percelen stormenderhand in. Het werd snel duidelijk dat begrazing alleen nooit voldoende zou zijn om deze spontane opslag in toom te houden. Er zouden dus regelmatig extra maatregelen nodig zijn om het werk van de schapen te vervolledigen. Dit zou dan idealiter moeten gebeuren aan het einde van de zomer om de stronken zoveel mogelijk uit te putten en enkele weken voor of nadat de schapen langsgesloopt zijn, om het effect van de begrazing op de ongewenste soorten te accentueren. Dit gezegd zijnde is dat in de praktijk niet altijd even gemakkelijk. Temeer ook omdat de ingrepen manueel moeten gebeuren: een bosmaaier is het enige bruikbare werktuig op deze steile hellingen (foto 4). Daarna moet ook nog eens al het gemaaid materiaal zorgvuldig weggehaakt worden; dat kan echt niet blijven liggen, want op een bodem bedekt door een laag takjes zullen de gewenste kalkgraslandsoorten niet kiemen. Doordat er ineens weer licht op de bodem komt, grijpen snelgroeiende pioniersoorten als eerste de kans, maar natuurlijk zijn het de typische kalkgraslandsoorten die zich hier zullen moeten installeren. Deze fantastische dynamiek in bedwang houden en het delicate evenwicht vinden: dat zijn de nieuwe uitdagingen waar we voor staan.

Het sturen van de begrazing – vierde schakel

Begrazing is de sleutel voor herstel op lange termijn, rekening houdend met het extreme karakter van de terreinen. Graslanden op kalk hebben een geschiedenis die nauw verweven is met oude begrazingspraktijken. Het is dus duidelijk dat het herinvoeren van deze methode op termijn zal leiden tot de terugkeer van een grasland met een structuur die goed lijkt op die van de in de loop van de laatste eeuw verdwenen graslanden. Er zijn echter twee grote verschillen: er is geen rondgang en de graasintensiteit is anders.



Foto 3. De Thier de Loën in april 2011, na de kap (foto: R. Vanherck).



Foto 4. Zeker in het begin moet de spontane opslag ook manueel worden verwijderd; alleen bosmaaiers kunnen op deze steile hellingen worden gebruikt (foto: R. Vanherck).

Foto 5. Geiten worden ingezet op plaatsen waar de houtopslag zich snel uitbreidt (foto: R. Vanherck).



De kudde kan niet, zoals vroeger, rondtrekken over grote gebieden, geleid door een herder met honden. Nu zijn er omheiningen nodig om het beheer te organiseren en om de dieren binnen te houden. Er lopen nu op de hellingen zo'n 100 tot 150 schapen, wat grosso modo overeenkomt met de aantallen van het begin van de twintigste eeuw (Tihon, 1984). In de zomer is dit problematisch. De vegetatie is dan in volle groei en er zou overal tegelijkertijd moeten worden begraasd. Deze organisatie, met zijn beperkingen, is natuurlijk te wijten aan een tekort aan dieren, maar heeft ook te maken met de beschikbaarheid aan winterstallen, met kosten voor wintervoer en dierenarts, dus met zaken die inherent zijn aan dit type bedrijfsvoering.

Voor het ogenblik verplaatst de kudde zich volgens een begrazingsschema dat elk jaar in de vroege lente wordt opgesteld. Er wordt bepaald welke percelen achtereenvolgens begraasd worden. Volgens dit plan wordt de kudde dan van de ene naar de volgende plek geleid, telkens als een perceel voldoende is kaalgevreten. Begin 2015 werd een samenwerking met Natuurpunt gestart om meer begrazingsdruk te kunnen zetten op die percelen waar de houtopslag het meest dynamisch is. Op die manier konden 200 extra schapen ingezet worden om de gewone kudde van 100 stuks te versterken. Er zijn nu dus zo'n 300 schapen, verdeeld over drie kudden die de verschillende Maashellingen begrazen.

Aan dit grote geweld, tijdelijk maar noodzakelijk, zijn ook nog een twintigtal geiten toegevoegd. Die doen zeer goed werk op plaatsen waar er nog praktisch geen grasland is, maar waar de houtopslag snel uitbreidt (foto 5).

Eerste balans van een ambitieus project

Voor wat betreft de eerste percelen, die begin 2011 en 2012 ontbost zijn, kunnen we al een terugblik wagen. Het is duidelijk dat sommige percelen zich beter ontwikkelen dan andere. In sommige zones is al een mooie graslandstructuur te zien met veel verschillende plantensoorten waaronder Ruig viooltje (*Viola hirta*), Bruinrode wespenorchis (*Epipactis atrorubens*) en Kandelaartje (*Saxifraga tridactylites*). Andere daarentegen worden maar langzaam bedekt; daar moet nog steeds een zeer intensieve strijd gestreden worden

tegen Bosrank, bramen en allerhande houtopslag. Deze verschillen hebben duidelijk te maken met de geschiedenis: percelen waar het bos al lang zijn rechten hernomen had zijn moeilijker te herstellen dan die waar nog een mooi kalkgrasland aanwezig was in de jaren 1950. De typische kalkgraslandsoorten produceren over het algemeen geen langlevende zaden. Als de zaadbank verdwenen is, installeren zich in eerste instantie enkel pioniers, die de terugkeer van meer gespecialiseerde soorten vertragen. Het substraat speelt vermoedelijk ook een rol (krijt, tuf, grind), evenals de nabijheid van kernen goed ontwikkeld kalkgrasland.

Hoe dan ook, de orchideeën behouden een ereplaats. Het zijn inderdaad de eerste soorten die verschijnen na de ontbossing. Er is bijvoorbeeld een perceel dat pas begin 2015 ontbost is en waar in mei van dat jaar nog niets bloeide... behalve enkele Soldaatjes (*Orchis militaris*), een groepje Vliegenorchissen (*Ophrys insectifera*) en een paar Poppenorchissen (*Orchis anthropophora*). Wilde orchideeën hebben dus de mogelijkheid om heel lang latent aanwezig te zijn, op die manier gedurende jaren te overleven en te wachten tot de omstandigheden beter worden. De percelen waar ze recent verschenen, zijn meer dan 40 jaar bebost geweest. Op de meest beloftevolle stukken zijn al een hele reeks karakteristieke soorten te zien zoals Geel zonneroosje (*Helianthemum nummularium*), Kleine pimpernel (*Sanguisorba minor*), Grote tijm (*Thymus pulegioides*), verschillende zeggen (*Carex spec.*), Wilde margriet (*Leucanthemum vulgare*), Duifkruid (*Scabiosa columbaria*) en Beemdtkroon (*Knautia arvensis*).

Dit is al het geval op delen van de Thier des Vignes, de Thier de Loën en de Thier de Lanaye. Het meest delicate stuk bestaat uit een blok van bijna acht hectare op de Thier de Nivelles. Hier zullen zich in de toekomst alle moeite en aandacht moeten concentreren! Dat betekent dat er nog gedurende een aantal jaren een hogere begrazingsdruk en regelmatige kapbeurten nodig zullen zijn om zeker te zijn dat de verbossingsdynamiek terrein verliest...

Conclusie

Een herstelproject voor kalkgraslanden op deze schaal is in zijn genre uniek in Europa. De lat ligt zeer hoog, want de uitdagingen zijn talrijk en op de hellingen is het verdwenen grasland van vroeger nog

lang niet terug. We nodigen u graag uit om dit openluchtlaboratorium te komen bezoeken op 27 mei 2016 (zie kader). Na het project LIFE Héliantheme, neemt LIFE Pays mosan nu de fakkel over. Het verbeteren van de begrazingstechniek is één van de doelstellingen van dit nieuwe project. Ongetwijfeld zullen hier tegen 2020 mooie resultaten behaald worden. Meer nog dan een simpel herstel is het bedenken en uitvoeren van een efficiënt beheer, om op de lange termijn het overleven van typische soorten te garanderen tegen zo laag mogelijke kosten, de belangrijkste uitdaging.

Literatuur

<http://www.life-heliantheme.eu/>

<http://www.lifepaysmosan.eu>

Anonyme, 1951. Historique de cette protection. Publications de la Commission Scientifique Belgo-Néerlandaise pour la Protection de la Montagne St.-Pierre n° 1.

Anonyme, 1956. Les Thiers de Lanaye et des Vignes à Lanaye. Publications de la Commission Scientifique Belgo-Néerlandaise pour la Protection de la Montagne St.-Pierre n° 4.

Beaujean, J., 2009. Quelques pages de la botanique au pays de Liège aux 18e et 19e siècles. LEJEUNIA nouvelle série 187.

Hardy, A., 1876. Compte-rendu de la XVe herborisation générale de la Société royale de Botanique de Belgique. Bulletin de la Société Royale de Botanique de Belgique 15 : 433-459.

Lejeune, M. & W. Verbeke, 1984. Floristische notities en de invloed van beheersmaatregelen op de kalkgraslanden van de Sint-Pietersberg (Prov. Luik, België). III. De hellingen op de Maasflank. Natuurhistorisch Maandblad 73 (9): 163-166.

Puts, C., 1984. Montagne Saint-Pierre, refuge naturel. Ville de Visé.

Tihon, C., 1984. La gestion de la Montagne Saint-Pierre du Néolithique à nos jours. Réerves naturelles 1984 (5): 4-11.

Summary

The story and restoration steps of the 'Montagne Saint-Pierre' nature reserve in Wallonia

The 'Montagne Saint-Pierre' is a Walloon nature reserve located at the north-east of the city of Visé. This mediterranean like area is composed of more than 35 hectares of calcareous grasslands and is well known as the home for many rare species of plants (i.e. wild orchids) and insects. The reserve was widely dominated by large open areas but reforested rapidly following the abandonment of grazing in the early 20th century. Only small areas of dry grasslands remained at that time. Thanks to budgets accorded by the European commission through two LIFE projects (named 'héliantheme' and 'pays mosan') major restoration work has taken place since 2011. Deforestation of large areas occurred and those areas were bounded with fences that permitted pasture with sheeps and goats. Restoration work will still continue in the coming years looking for the most appropriate long term management plan taking into account new possible management techniques and cost control.

R. Vanherck,
projectassistent LIFE 'Pays mosan'
Natagora
Rue Nanon 98
5000 Namur
rudi.vanherck@natagora.be

T. Ory,
projectleider LIFE 'Pays mosan'
Natagora
Rue Nanon 98
5000 Namur
thierry.ory@natagora.be

Tekst is uit het Frans vertaald door
Martine Lejeune,
Communicatie en Ecologie,
Hasselt, BE



Kom zelf kijken!

In het verlengde van hun artikel organiseren de auteurs op **vrijdag 27 mei 2016** voor de lezers van *De Levende Natuur* en het *Natuurhistorisch Maandblad* een excursie naar de Waalse Sint-Pietersberg.

De verzameltijd is **10.30 uur** bij de brug over het Albertkanaal bij Lanaye.

De verwachting is om ca 16.30 uur terug te zijn.

Deelnemers moeten zelf lunch en voldoende drank meenemen. Wandelschoenen zijn aanbevolen. Er zijn aan de excursie geen kosten verbonden. Maximum aantal deelnemers: 20.

Inlichtingen en Aanmelden kan tot 20 mei 2016 via e-mailadres rudi.vanherck@natagora.be of telefonisch 0032 474 568834. Deelname is in volgorde van aanmelding.

Na aanmelding krijgt u een bevestiging en op verzoek een routebeschrijving toegezonden.